

De radicaliseringsmachine: ervaringen van geïsoleerde gemeenschappen uit Molenbeek en Verviers

MATTIAS DE BACKER^a
ERIK CLAES^b
TOM FLACHET^c
ALI MOUSTATINE^d
HASSAN BOUSETTA^e

Panopticon, 41 (3), 251-265
© 2020 Maklu | ISSN 0771-1409 | Mei 2020

- ^a Postdoctoraal onderzoeker, Université de Liège, Faculté des Sciences Sociales, CEDEM (corresp.: mattias.debacker@uliege.be)
- ^b Lector, Odisee Hogeschool Brussel, Centrum Sociaal Werk
- ^c Sociaal werker, D'Broej vzw
- ^d Sociaal werker, D'Broej vzw
- ^e Gekwalificeerd onderzoeker FNRS, Université de Liège, Faculté des Sciences Sociales, CEDEM

THE RADICALISATION MACHINE: EXPERIENCES OF TARGETED COMMUNITIES FROM MOLENBEEK AND VERVIERS

The self-evidence with which is being spoken about “radicalisation” by commentators, journalists, analysts and politicians contrasts sharply with the controversy about the concept in scientific literature. This observation is the starting-point for this article, which is based on multidisciplinary research undertaken between 2017 and 2019 with, among others, fieldwork in Molenbeek and Verviers. It focuses on two questions, i.e. how the term is used in scientific literature and how targeted communities in these neighbourhoods have experienced the societal response to the phenomenon. We argue in this article that the term “radicalisation” is problematic and that the way in which policy, media, researchers and other actors have responded to it is experienced as a machine by targeted communities. We also suggest that the scientific dissensus about what causes the phenomenon may also point out that there is no unique or relatively homogeneous phenomenon to which the term “radicalisation” refers.

Keywords: Radicalisation, prevention, youth work, Molenbeek, Verviers

Kernwoorden: Radicaliseren, preventie, jeugdwerk, Molenbeek, Verviers

1. INLEIDING

“Radicalisering”¹, en dan vooral religieuze, aan de islam gerelateerde “radicalisering”, was mogelijk een van de meest dominante thema’s in het publieke debat en de populaire verbeelding van het voorbije decennium. De vanzelfsprekendheid waarmee erover wordt gesproken door commentatoren, journalisten, analisten en politici staat nochtans in schril contrast met de grote onenigheid die erover bestaat binnen de wetenschap. Deze bijdrage reflecteert over dit opmerkelijk spagaat en over de interactie tussen definitie en empirische realiteit op basis van een korte studie van het gebruik van de term in het bestaande onderzoek en op basis van data uit kwalitatief onderzoek in Molenbeek en Verviers. Dat kaderde

¹ Gezien de problematische aard van de term maakten wij de keuze om deze stevast tussen aanhalingstekens te plaatsen.

in een breder onderzoek (CONRAD²) dat plaatsvond tussen 2017 en 2019 waarin ondermeer een literatuurstudie plaatsvond, een discoursanalyse van beleidsteksten, een framinganalyse van hoe “radicalisering” wordt geframed in de media en kwalitatief onderzoek in twee sites geïnspireerd door de principes van actie-onderzoek.

In Molenbeek werkte het onderzoeksteam twee jaar lang intensief met een groep van zes kwetsbare jongeren tussen 15 en 19 jaar, allen met een migratie-achtergrond, waarvan de meerderheid moslim. Zij namen deel aan vier onderzoeksactiviteiten van in totaal 37 dagen: in de Ardennen, in Istanboel, in de Pyreneeën en in de Schotse Highlands. Verder werden drie focusgroepen georganiseerd, een ervan met vijf jeugdwerkers, twee andere met een gemengd publiek van eerstelijnsprofessionals (een bemiddelaar, een analist van OCAD, enkele jeugdwerkers, een radicaliseringsambtenaar, een vertegenwoordiger van de regionale overheid, enkele onderzoekers) en vonden bijkomend nog semi-gestructureerde interviews plaats met een vijftal jeugdwerkers, een bewoonster van de Molenbeekse Wijkacademie, drie radicaliseringsambtenaars en een politica. Dit alles werd aangevuld met veldnotities en met dagboeknotities die teruggaan tot de periode van de aanslagen in Parijs en Brussel. Tot slot maakten de jongeren vijf *digital stories* die een sterke en tegelijk toegankelijke inkijk geven in hun leefwereld en de kwetsuren die ze hebben opgelopen. De resultaten van de analyse door het onderzoeksteam legde het team tijdens drie feedbackmomenten voor aan de jongeren en hun bijkomende commentaren werden verwerkt.

Ook in Verviers werden meerdere methodieken toegepast. De eerste bestond erin een beschrijving aan te leveren van de lokale sociale ecologie met een specifieke focus op een analyse van lokale politieke dynamieken en perspectieven. Deze was gebaseerd op 35 semi-gestructureerde interviews met geprivilegerde getuigen in de Vervierse context. Daarnaast wijdde het team vele uren aan participerende observatie waarbij onderzoekers toegelaten werden tot verschillende activiteiten met jongeren in het kader van Terrain d'Aventures asbl. Eén activiteit bestond uit de repetities en uitvoeringen van een theaterproject rond kansarmoede door een groep van zeven jongeren (diezelfde groep maakte het jaar ervoor een stuk over “radicalisering”), een tweede bestond uit een focusgroep met zes jongens tussen 15 en 17 jaar oud, een derde draaide rond enkele jongeren die actief waren in videoprojecten en een *digital story* maakten in het kader van dit project. Tot slot vonden wekelijks besprekingen plaats tussen onderzoekers en jeugdwerkers over de planning van de activiteiten en de interpretatie van de data en werden twee dialoogtafels georganiseerd, eentje om de analyse van de data voor te leggen aan de jongeren, een andere voor een selectie van jeugdwerkers en stedelijk personeel van Verviers.

Deze bijdrage zal specifiek ingaan op data die te maken hebben met het contrast tussen “radicalisering” als schijnbaar vanzelfsprekend fenomeen in het publieke debat en “radicalisering” als gecontesteerd object van wetenschappelijk onderzoek. De volgende overkoepelende onderzoeksvraag structureert de tekst: hoe worden de term “radicalisering” en de maatschappelijke respons op het fenomeen ervaren door geviseerde gemeenschappen³?

2 <http://www.belspo.be/belspo/fedra/proj.asp?l=nl&COD=BR%2F165%2FA4%2FCONRAD>

3 Met de term “geviseerde gemeenschappen” verwijzen we naar inwoners van en professionals actief in wijken in Molenbeek (Oud Molenbeek en de wijk rond de Papenvest) en Verviers (Hodimont) die in het oog van een mediastorm terechtkwamen naar aanleiding van de thema's “radicalisering” en terrorisme. Het is een bewuste keuze om te spreken over “geviseerde” of “verdachte” gemeenschappen. “Gevisieerd” verwijst in dezen naar hoe de bewuste gemeenschappen een en ander ervaren en drukt geen objectief oordeel uit over de mate waarin ze daadwerkelijk gemonitord of gesurveilleerd worden. Vanuit dat perspectief kozen we ook niet voor de term “betrokken gemeenschappen” aangezien deze een vorm van medeplichtigheid kan suggereren die in het licht van de gebeurtenissen te gevoelig zou liggen.

Om deze vraag te beantwoorden kijken we eerst kritisch naar het bestaande onderzoek rond “radicalisering” en naar hoe de term in de wetenschap (en in mindere mate ook in beleidsdocumenten) wordt gebruikt, vooraleer we geïsoleerde gemeenschappen aan het woord laten. In deze bijdrage zullen we argumenteren dat het begrip zelf problematisch is en dat de manier waarop beleid, media, onderzoekers en andere actoren ermee aan de slag gaan door die gemeenschappen als een machine wordt ervaren. Verder zal ons argument zijn dat de grote wetenschappelijke dissensus over wat het fenomeen veroorzaakt er misschien op kan wijzen dat er geen uniek of relatief homogeen fenomeen bestaat waarnaar de term “radicalisering” refereert. Met andere woorden zal de bijdrage van dit stuk zich vooral situeren in de discussie over welke term we gebruiken alsook welk fenomeen we (moeten) bestuderen. Aan het einde doen we nog enkele beleidsaanbevelingen.

Deze tekst is volgens ons relevant voor praktijk, beleid, wetenschap en samenleving omdat de effecten van het bestaande beleid rond “radicalisering” nog te weinig gekend zijn en omdat de schat aan informatie bij eerstelijns werkers onvoldoende is ontsloten. De bevindingen en reflecties in deze tekst zijn in eerste instantie nuttig voor beleid en media, maar tegelijkertijd zijn we ervan overtuigd dat een kritische analyse van de maatschappelijke reactie de band kan herstellen met praktijkmensen die zich aan hun lot overgelaten voelen door het beleid. Hetzelfde geldt voor geïsoleerde gemeenschappen die zich door de maatschappelijke respons medeplichtig aan “radicalisering” en de aanslagen voelen. Het verspreiden van deze kritische analyse is in die zin dus ook een in de praktijk brengen van een eerste stap richting het herstellen van schade, in lijn met de oorspronkelijke herstelrechtelijke inspiratie van het CONRAD-onderzoeksproject.

2. DE BETEKENIS VAN DE TERM “RADICALISERING” VOLGENS HET BESTAANDE ONDERZOEK

Zoals gedocumenteerd door DELLA PORTA en LAFREE (2012: 4) zijn sterk uiteenlopende definities van “radicalisering” in de omloop. De term verwijst ondermeer naar een proces dat leidt naar een toenemend gebruik van politiek geweld, een escalerend proces dat leidt naar geweld in het algemeen, een veranderde perceptie naar gepolariseerde en absolute definities van een situatie en de articulatie van steeds radicalere doelen, een proces van interacties tussen gewelddadige groepen en hun omgeving, en een verandering in overtuigingen, gevoelens en gedrag dat geweld tussen groepen rechtvaardigt en opoffering vraagt om de groep te verdedigen. VAN BOUCHAUTE, et al. (2018: 9) identificeren verschillende klemtonen in de gangbare definities: “op de gewelddadige of ondemocratische methodes, op de extreme overtuigingen en de link tussen die overtuigingen en gedrag, op de gerichtheid op het doorbreken van het status quo en het streven naar fundamentele veranderingen in de samenleving, of op geweld met politieke doeleinden... Al deze termen worden bovendien slordig gebruikt, zelfs onderling ingewisseld.”

Tegelijkertijd leert een studie van de historie van de term dat deze, in tegenstelling tot bijvoorbeeld “terrorisme”, vooral in beleidskringen ontstond. In het begin van de jaren 2000 werd zo goed als geen referentie gemaakt aan “radicalisering” in de academische literatuur (NEUMANN, 2008). De term werd, na 9/11 en de aanslagen in Madrid (2004) en Londen (2005), eerst gebruikt in enkele beleidsteksten (zie bijvoorbeeld AIVD, 2004) vanuit de hypothese dat voorafgaand aan het plegen van geweld een proces moest bestaan dat van “normale” burgers terroristen maakte. Om dit proces beter te begrijpen gingen onderzoekers op zoek naar grondoorzaken die het schijnbaar vanzelfsprekende fenomeen “radicalisering” zouden veroorzaken. Nu 20 jaren later heeft dat onderzoek naar causale factoren vooral dissensus opgeleverd. Geen enkele factor kan alle (of zelfs de meerderheid van de) gevallen verklaren.

De studie van de levensloop van *foreign terrorist fighters* (FTF's) en *home grown terrorists* (HGT's) toont vooral variatie (PERLIGER & MILTON, 2016; PATEL, 2011); er is geen uniek profiel van de "moslimterrorist". Het is dus mogelijk dat de oorzaak van deze dissensus moet gezocht worden in de ongeschiktheid van de term zelf; met z'n te vage definitie capteert deze mischien wel te veel of net te weinig van de empirische realiteit om nog op betekenisvolle manier consistent en homogeen te zijn.

Een kritische kijk op het bestaande onderzoek⁴ leert ook dat in de term enkele voorafnames verborgen zitten die problematisch zijn, onderling contradictorisch zijn of niet overeenstemmen met een empirische werkelijkheid. De eerste vaststelling is dat er een causaal, lineair proces wordt verondersteld waarin gegriefde individuen gradueel extreme ideeën aannemen, wat haast automatisch leidt tot het plegen van geweld. Onderliggend aan dit "lopende band model" is de veronderstelling dat de hoofdoorzaak voor terroristisch geweld moet gezocht worden bij de ideologie of religie zelf: religiositeit leidt tot orthodoxie, leidt tot extremisme, leidt tot geweld (zie onder meer PATEL, 2011). Dit komt overeen met de maatschappelijke kijk op "radicalisering" als een virus (FIGOUREUX & VAN GORP, 2020) dat kwetsbare groepen infecteert, door middel van recruteurs, online brainwashing en door "geradicaliseerden" in nabijgelegen cellen in de gevangenis. Deze causale relatie wordt nochtans bekritiseerd in recent onderzoek. Veel "radicalen", i.e. mensen met erg orthodoxe of extreem religieuze overtuigingen, verwerpen elke vorm van geweld (GROPPY, 2017; ALONSO, et al., 2008). De logische stap van extreme overtuigingen naar geweld is dus helemaal niet zo logisch. Een studie van de levensloop van gekende terroristen en *foreign terrorist fighters* (FTF's) constateert dat er een grote variatie is in levensverhalen en er geen uniek profiel van de terrorist kan worden opgemaakt, laat staan van het proces dat daarheen leidt (PERLIGER & MILTON, 2016). Sommige studies merken op dat een significant gedeelte van religieus-geïnspireerde terroristen vooraf niet gelovig of praktiserend was (ALY & STRIEGHER, 2012; VENHAUS, 2010).

Een tweede vaststelling is dat met de term grotendeels op het individuele niveau wordt gefocust. Veruit het meeste onderzoek vernauwt de focus wat betreft "radicalisering" op individuele processen en onderschat het belang van collectieve processen (GIELEN, 2008). Hoewel studies die rapporteren over deradicaliseringspraktijken beweren dat "radicalisering" moet begrepen worden op een micro-, meso- en macro-niveau (FEDDES, MANN, & DOOSJE, 2015), worden deze in de praktijk enkel op het individuele niveau toegepast (HALLICH & DOOSJE, 2017). Zoals SCHMID (2013) argumenteert, verdonkeremaant de focus op het individu de rol van de omgeving in dewelke "radicalisering" plaatsvindt, terwijl het ook de rol en verantwoordelijkheid van de maatschappij en het beleid minimaliseert. Echter, het individuele fenomeen van "radicalisering" vindt niet plaats in een vacuüm, eerder moet het begrepen worden tegen de achtergrond van allerlei maatschappelijke en sociale fenomenen en verschuivingen.

Een derde vaststelling is dat de term zich, door zijn onzorgvuldige en vage afbakening, perfect leent tot het stigmatiseren van bepaalde culturen en/of religies. Tot recent werd de term in het publieke debat vrijwel alleen gebruikt om het over Islamitische "radicalisering" te hebben; het wordt daardoor neergezet als een exceptioneel fenomeen dat fundamenteel verschilt van andere vormen van extremisme. Nochtans, de gelijkenissen en verschillen tussen militanten die opereren in de naam van een religieuze ideologie aan de ene kant en diegenen die zich engageren in andere vormen van gewelddadig extremisme zijn maar zelden

4 In het bestek van dit artikel is het niet mogelijk een volledig overzicht te geven van het bestaande onderzoek. Het eindrapport van het CONRAD-onderzoeksproject, waarvan de uitgebreide literatuurstudie een onderdeel is, kan gevonden worden via de link in voetnoot 1.

onderzocht (RABASA, 2010; RABASA, et al., 2011). Deze oneigenlijke uitzonderlijkheid wordt door moslims ervaren als stigmatiserend, enerzijds omdat andere vormen van “radicalisering” onderbelicht blijven en anderzijds omdat te zelden het onderscheid wordt gemaakt tussen gewelddadig extremisme en het hebben van extreme overtuigingen. Zodoende worden radicale ideeën en de islam vereenzelvigd met geweld en terreur.

Ten vierde is het erg problematisch dat op de instabiele basis van wetenschappelijke inzichten beleid wordt uitgerold dat alle lagen van de maatschappij binnendringt. In ons rapport (DE BACKER, et al., 2019) komen we tot de constatering dat het (Europese) beleid rond “radicalisering” vooral gekarakteriseerd wordt door een veelheid aan krachtlijnen en initiatieven die erop gericht zijn, als het ware, om te “schieten op alles wat beweegt”. Dit beleid wordt verder ook gekenmerkt door een pleidooi vanuit de overheid tot samenwerking en een *multi-agency* aanpak, hoewel diezelfde overheden er zich niet van bewust zijn dat zo’n samenwerking moeilijk te handhaven is wanneer macht ongelijk is verdeeld en zo iets alleen kan op voorwaarde dat er voldoende vertrouwen is van lokale organisaties. Dat laatste is, zeker bij kwetsbare gemeenschappen, zelden het geval.

3. ERVARINGEN VAN GEVISEERDE GEMEENSCHAPPEN IN MOLENBEEK EN VERVIERS

Een van de eerste bevindingen in ons veldwerk was dat het gebruik van de term “radicalisering” deuren sluit. In beide onderzoekssites kregen de onderzoekers wel vaker te horen “waarom inviteer je ons naar dit evenement? Wat verwacht je van ons? Waarom stel je *ons* die vragen naar radicalisering?” Een stedelijke preventie-ambtenaar verwoordde het als volgt:

Na de aanslagen in Parijs was het moeilijk om mensen samen te krijgen en vandaag zijn we op het punt waarop niemand nog wil horen praten over radicalisering. Het is een woord dat we niet meer mogen uitspreken. (...) Met het amalgaam van radicalisme, moslim, terrorisme, dat heeft op een gegeven moment de maatschappij gepolariseerd.

Uit het bestaande onderzoek kunnen we, volgens ons, concluderen dat het erg onduidelijk is of een afgebakend, empirisch fenomeen “radicalisering” wel bestaat op de vanzelfsprekende manier zoals die term in het publieke debat wordt gebruikt. Ook dit werd aan gevoeld door jongeren en jeugdwerkers:

Bart: Wat steken we in de doos van radicalisering?

Ignace: Ik vind persoonlijk dat het woord slecht gebruikt wordt, vooral de laatste tijd. Want, los van het persoonlijke leven van x, y, z, steekt men er steeds hetzelfde beeld van een jonge radicaal onder. Er wordt een etiket opgeplakt. En de jongere herkent zich niet in dat etiket, want voor hem, hij is geen radicaal. Voor hem zijn het waarden, opinies.

Ook de populaire lineaire verklaring van het “lopende band model” werd gecontesteerd door onze participanten:

Mike: Verklaringen, dat geef je. Maar je bent niet zeker dat het net dat is die een persoon gepusht heeft om zich te radicaliseren. Het is alsof je een mand hebt en iedereen die de betrokkene heeft ontmoet, kan er zijn eigen constructie in leggen.

Toon: Om hem te begripen.

Mike: Om hem proberen te begrijpen. Maar wat maakt dat... Ik weet het niet.

In gesprekken met verschillende jeugdwerkers en andere eerstelijnsprofessionals in de eerste weken van het onderzoeksproject werden termen zoals machinerie of industrie gebruikt om de maatschappelijke respons op “radicalisering” te benoemen. Zo sprak een jeugdwerker in dezen over de “deradicaliseringsindustrie”. De metafoor benoemt een onduidelijk amalgaam van actoren, een machine die over kwetsbare groepen heen walst. Het beeld sluit naadloos aan bij de leefwereld van het stedelijke jeugdwerk tijdens de post-aanslag periode. Pas een tijd later werd de parallel duidelijk met wat Frans filosoof Michel FOUCAULT *le dispositif* noemde: het samenspel aan institutionele, fysieke en administratieve mechanismen en kennisstructuren die machtsdynamieken genereren binnen en tussen sociale groepen (FOUCAULT, 1971; 1975).

De metafoor van de radicaliseringsmachine nemen we in deze bijdrage als kapstok om onze data te ordenen. Het beeld biedt de opportuniteit om ervaringen van geveiseerde gemeenschappen op een analytische manier weer te geven in verschillende categorieën (onderdelen, grondstoffen of producten van de machine). Het is natuurlijk een metafoor. Volledig of perfect zal die nooit zijn. Maar wij zijn er wel van overtuigd dat een dergelijk beeld kan helpen om een complexe werkelijkheid beter te begrijpen. Zo mag de metafoor dan wel verwijzen naar het blinde samenspel van de actoren, tegelijkertijd dient die niet om met de beschuldigende vinger te wijzen naar specifieke, individuele actoren of personen. Wellicht, zo geloven ook participanten, zijn goedbedoelende actoren zichzelf niet bewust van de interactie met de andere onderdelen of van de effecten naar buitenaf. In ons onderzoek kwamen we ook getuigenissen tegen van professionals die kritisch staan ten opzichte van de term of het dominante discours, mensen die er dus zelf niet noodzakelijk blind en mechanisch in meedraaien. Twee radicaliseringsconsulenten verwoordden bijvoorbeeld hun twijfel, hoe ze zich van de term “radicalisering” probeerden te distantieren ten voordele van een bredere preventie-kijk op samenlevingsproblemen. Sommigen vertelden hoe ze van binnenuit het beleid probeerden te beïnvloeden of zelfs van op hun niveau tegenwerk boden aan door hen als onrechtvaardig ervaren beleidsinitiatieven. Voor leden van getroffen of geveiseerde gemeenschappen, echter, worden machtige actoren zoals media of politiek meestal als monolithisch ervaren.

Een van de sterkste actoren is de overheid. Zij toont zich op het terrein op vele manieren: als de actor die door besparingen in het middenveld jeugdwerkorganisaties welhaast verplicht om zich in te schrijven in de deradicaliseringslogica, of sociale cohesie-projecten ondersteunt met de bedoeling aan contra-terrorisme te doen (HEATH-KELLY, 2013). De overheid gaat ook meer en meer haar burgers en allerlei professionals “responsabiliseren” in het opsporen van “radicalisering”. Met een andere term van Michel FOUCAULT, “gouvernementalité”, kunnen we deze tendens begrijpen als de staat die het gedrag van burgers in toenemende mate vormgeeft om haar eigen bestuur effectiever te maken (McKEE, 2009). De verantwoordelijkheid van het bestuur wordt doorgegeven aan de *big society* (BARTLETT, 2010). Maar wellicht het meest negatieve en bedreigende effect heeft de overheid gegenereerd bij monde van enkele individuele politici die het hadden over “dansende moslims” of het “opkuisen” van bepaalde wijken.

Een Brusselse jeugdwerkster: maar iemand met een verantwoordelijkheid die zaken benoemt als: we gaan een gemeente opkuisen. Dan weet je dat je een bepaalde richting uitgaat die een maatschappij nog meer in een aantal valkuilen kan, kan laten trappen (...). Maar iemand met een mandaat, een uitvoerend mandaat, die eerder gaat

mensen opdelen of viseren dan op dat moment te verbinden zijn. Is voor mij niet de juiste functie.

Het vele verbindende werk dat door allerlei actoren in achtergestelde wijken wordt ondernomen is vaak in één keer tenietgedaan door dergelijke uitspraken van leidende politieke figuren met een mandaat en verantwoordelijkheid.

Middenveldorganisaties worstelen met hun rol binnen de machine. Enerzijds reageren ze afwijzend en kritisch. Anderzijds zijn ze afhankelijk van de overheidsfinanciering. Zo wordt het landschap van lokale organisaties en hun verstandhouding verstoord door projectoproepen rond “radicalisering”, waarop de ene organisatie intekent en de andere principieel weigert. Lena, een coördinatrice van een jeugdorganisatie, getuigt hierover:

Voor mij was dat van okeë en nu zijn er opeens wel subsidiekanalen. Ik weet dat we hier ook een afweging hebben gemaakt. Gaan wij meegaan? Gaan wij een project onder de noemer van deradicalisering indienen. We hebben beslist om dit niet te doen, omdat we daar principieel niet mee akkoord gingen. En op dat moment konden wij nog de keuze maken om daar principieel niet mee akkoord te gaan.

Ook een jeugdwerker voelt zich hier erg gewrongen bij.

Door in te schrijven op de subsidieoproepen en het geld te aanvaarden, hebben we als jeugdorganisaties, ons zelf mee schuldig gemaakt aan de radicaliseringsmachine. Vandaag is het een terechte vraag of we dit wel hadden moeten doen.

Organisaties die intekenen worden door hun collega's verweten zich te conformeren aan de instrumentaliserende veiligheidslogica van de overheid. Uiteraard speelde ook vóór het thema “radicalisering” zo dominant werd al naijver tussen organisaties door de financieringslogica van projectoproepen, maar deze wordt in dezen nog versterkt omwille van de door deze organisaties geïdentificeerde logica van detectie en informatiegaring. Organisaties die zich inschrijven in de veiligheidslogica brengen niet alleen de integriteit van hun eigen personeel en doelgroep in gevaar. Dit is een van de redenen, vermoeden we, waarom preventieambtenaren maar ook onderzoekers (ook zij binnen het CONRAD-project) het moeilijk hadden om de relevante eerstelijnsorganisaties binnen de beide sites rond de tafel te krijgen.

Ook de media vervullen een bepalende rol in de machine. Uit het onderzoek rond “radicalisering” weten we bijvoorbeeld dat zij een grote verantwoordelijkheid dragen in het creëren en bestendigen van het beeld van “verdachte gemeenschappen” op basis van afkomst en religie (LAKHANI, 2012) of van bepaalde wijken als “jihadogeen” (KHOSROKHAVAR, 2018; DE BACKER, et al., 2019). Zeker in het geval van Molenbeek, waar weken- en maandenlang journalisten en hun zendwagens het gemeenteplein overnamen, lieten media sporen na.

Een bewoonster: dat was het ergste. Dat had niet mogen gebeuren. Dat zijn zware, voor mij persoonlijk, voor iedereen, dat zijn zware trauma's die nog altijd niet verwerkt zijn. Minderwaardigheidsgevoel en ja (...) *dader* want er zijn dan twee of drie die het gedaan hadden, maar jij bent dan ook *dader* omdat je in Molenbeek woont.

Internationale media noemden Molenbeek de “jihadhoofdstad van Europa”, een “radicaliseringshub” en een “ultra-gesegregeerde zone van wetteloosheid” (zie FRAIHI & DEWOLF, 2016).

Zoals GUITTET (2018) opmerkt hebben deze uitroepen bijgedragen aan de stigmatisering van lokale gemeenschappen en “aan de productie van datgene wat ze afwijzen” (p. 5). Tegelijk ondermijnen deze (internationale) media ook het preventiewerk dat ter plekke door verschillende agentschappen wordt ondernomen door het minimaliseren van de complexiteit van het beroep van deze professionals. “Deze tendens onder journalisten en politici om elkaar te overtreffen in hun geringschatting van de wijk heeft het zeker moeilijker gemaakt om te spreken over de rijke en unieke kenmerken van Molenbeek” (*ibid.*).

Uiteraard spelen ook veiligheidsactoren hun rol. Hun finaliteit is het garanderen van de veiligheid van alle burgers, ook als dat ten koste gaat van de vrijheid of het welbevinden van een kleine groep. Dat bewoners van dit soort wijken vaak tot die kleine groep behoren wordt door hen ook zo gevoeld: “als moslims zijn we overgevisieerd,” vertelt een bewoner. Tegelijk voelt men dat in deze wijken in het kader van uitzonderlijke contraterrorismemaatregelen wettelijke kaders worden opgerekt en is er de perceptie van juridische onzekerheid, bijvoorbeeld in het geval van het Kanaalplan.

Een jeugdwerkster: Ik heb dat kanaalplan nooit op papier gezien, ik heb daarnaar gezocht, ik heb daarnaar gevraagd, ik heb daar wat uitspraken gevonden van de minister. Maar ik heb dat nooit gekregen. Dus dat is me een beetje onduidelijk wat daar de krachtlijnen van waren. Ik heb wel gemerkt wat dat kan betekenen en wat dat voor ons specifiek kan betekenen. Dat we onder de noemer kanaalplan blijkbaar wel een controle van de sociale inspectie over de vloer hebben gehad. (...) Alleen heb ik er wel een probleem mee als zou blijken, en ik denk dat dat wel eens grondig onderzocht mag worden, als sociale inspectie gebruikt wordt als een inrijpoort voor politie om in te schatten of vzw's al dan niet obscuur zijn of andere opdrachten in het kader van het kanaalplan.

De soms onvatbare dynamiek van de machine kan tot een gevaarlijke cocktail leiden. Zo werd kort na de aanslagen een jongere uit de klas gehaald en ondervraagd omdat zijn baard te lang was. Zo werd een laatstejaars leerling van een vakschool zijn stage op de Europese commissie ontzegd vanwege afkomst en geloofsovertuiging. Zo werden een maand na de aanslagen van Parijs twee jongeren uit het Koninklijk Atheneum van Jette voor verhoor weggehaald, omdat een leerkracht hun argumenten las als sympathie voor de daders van de aanslagen. Zo werden twee jongeren aan de grens van Monaco tegengehouden omdat ze blijkbaar op een zwarte lijst zouden staan, zonder te weten hoe ze daarop waren terechtgekomen (en hoe er weer af te raken). Zo ontstond, tot slot, een paniecreactie in de school waar de oefenruimte van de Brussels Boxing Academy (BBA) is gevestigd nadat een ex-lid van de boksclub in de media kwam als gelieerd aan de aanslagen in Parijs. De snelle escalatie van die situatie, met inmenging van pers en politiek, leerde de jeugdwerkers hoe plots alles een teken van “radicaliserend” gevaar kan worden.

Tony: wijzelf in BBA werden verplicht door de schooldirectie om de verzameling landsvlaggen van de zoldering te halen, omdat men er blijkbaar een reden van radicalisering in zag. Ik vermoed omdat er ook een Palestijnse vlag bij hing? Wijzelf hadden die vlaggen juist opgehangen vanuit de geest van de olympische gedachte waarbij sport de mensen samenbrengt. Het is maar hoe dat je het bekijkt.

Deze ervaringen met de machine spelen zich af tegen de achtergrond van eerder, endemisch onrecht. Jongeren ervaren de in combi's patrouillerende Brusselse politie als *fremdkörper*. Volgens hen zijn het vaak niet-Brusselse, jonge agenten, die zich als “cowboys” gedragen (De

BACKER, 2017; 2018). Verhalen over politiegeweld zijn legio, zo bleek uit de interacties met de jongeren; politiegeweld is zo basaal in hun ervaring dat ze er enkel machteloos om kunnen lachen. Huiszoekingen in het kader van terrorismebestrijding laten diepe trauma's achter, zo meent een jeugdwerkster:

Kinderen beschermen van een aantal traumatische beelden van politie die met mitrailleurs in de duur, allez, al moet je ergens een huiszoeking of moet je ergens iets gaan doen, de basis van kinderen beschermen van dingen die hun zo kunnen traumatiseren en dan toch zo in de valkuil stappen van in het wilde weg huizen gaan binnen te vallen en daar een agressieve houding aan te nemen en huiszoekingen te gaan doen.

Het substraat van onrecht bestaat voor stedelijke jeugd met een migratie-achtergrond ook in de etnische profilering en lukrake controle die onderdeel is van een dagelijkse realiteit. Zo vertelt Ayoub, naar aanleiding van het mysterieuze overlijden van zijn jongere broer na een aanrijding door een politiewagen, over die keer toen hij op z'n 15de de school uitkwam, werd tegengehouden door agenten en werd geëist dat ze van hem een foto konden nemen omdat ze een databank aan het aanleggen waren (VAN TENDERLOO, 2019). Saad, Florent, Gilles en Severin (alle vier 16 jaar oud) vertellen hoe ze vaak rondhangen in de publieke ruimte en waarbij enkel de eerste twee (met een donkerdere huidskleur) gecontroleerd worden door de politie (DE BACKER, 2017).

De werking van de machine heeft specifieke effecten gegenereerd. Sommige ervan kunnen we contraproductief noemen. Zo is het anti-radicaliseringsbeleid gericht op jongeren er niet in geslaagd hen weerbaarder te maken en heeft het meer wantrouwen en aliënering tegenover de overheid teweeggebracht (THOMAS, 2017). Het beleid, en de interactie met de andere actoren in de machine, resulteert tevens in toegenomen wantrouwen tussen middenveldorganisaties, of binnen betrokken gemeenschappen. Een beleid, zo argumenteren GUNNING en JACKSON (2011) met verwijzing naar hun onderzoek in het Verenigd Koninkrijk, waarbij religieuze praktijken in de gaten worden gehouden, bepaalde websites, predikers en teksten worden geband en individuen op religieuze gronden worden gescreend, kan leiden tot een atmosfeer van verdachtmaking. Een inwoner van Molenbeek vertelt hoe de continue aanwezigheid van tv-busjes in de nasleep van de aanslagen in Parijs en Brussel een sfeer creëerde van achterdocht en schaamte. Inwoners gaan zich willens nillens identificeren met hun buurt en voelen het aan alsof ze door de buitenwereld worden beschouwd als medeplichtig aan de terreur, zelfs al hebben ze er niets mee te maken.

Amani vertelt hoe Salah Abdeslam uiteindelijk werd opgepakt in haar buurt, dat hij daar een hele tijd ondergedoken leefde en dat sommige burens hiervan dus op de hoogte moesten zijn. Het gevolg was een diepgaand wantrouwen tussen bewoners: "we staren naar onze voeten". Een andere inwoner, Jozef, vertelt dat ook Mohamed Abrini een tijd ondergedoken in de wijk doorbracht, dat bepaalde inwoners hiervan op de hoogte waren en dat niemand de overheid of veiligheidsdiensten informeerde. Hieruit kan wellicht veel worden geconcludeerd, maar wat duidelijk lijkt, is dat de aanslagen én de overheidsrespons er samen voor gezorgd hebben dat de lokale gemeenschap uit elkaar werd gespeeld. Men kan zich afvragen of de sfeer van achterdocht en zwijgzaamheid, alvast niet optimaal voor de informatiedoorstroming naar de staat, niet deels door de overheid zelf in de hand werd gewerkt.

Dit is wat we het contraproductieve effect van de maatschappelijke respons kunnen noemen.

Tina: de veilige plaatsen voor jongeren, specifiek kwetsbare jongeren die worstelen met een hoop vragen, worden kleiner en kleiner en er zijn er minder en minder door de druk van het beleid en door onderzoek dat een licht werpt op alles, dus ik kan me voorstellen dat sommige van die jongeren nu niet meer komen naar BBA want het is er niet meer veilig, omdat er raids zijn door de politie, omdat journalisten er rondhangen. (...) In feite is dit een soort veiligheidsbeleid dat resulteert in onveiligheid omdat meer en meer jongeren ondergronds gaan.

Dat eerstelijns welzijnswerkers dit gevaar signaleren doet erg denken aan die periode in 2010 tot 2012 toen de Arabische lente ook in Syrië ontsproot en Bashar Al-Assad de protesten hardhandig neersloeg. In die periode voelden jeugdwerkers hoe hun jongeren erg aangegepen waren (alook door het geweld in Gaza doorheen de jaren, of later de vervolging van de Rohingya's in 2015) en er het gevaar dreigde dat jongeren zouden vertrekken om er te gaan vechten. Het doet denken aan het feit dat jeugdwerkers toen bevoegde diensten hebben gewaarschuwd en deze laatste niet tot actie zijn overgegaan.

Ook de werkwijze van veiligheidsactoren zou wel eens contraproductief kunnen werken. Zo argumenteert jeugdwerker Tony dat “door het uittrekken van het legaal kader van de inlichtingendiensten (...) onze veiligheid in gevaar [is]. Dat is een contraproductief effect.” Dit wordt overigens onderstreept door internationaal onderzoek. Volgens DE BIE (2016) kan de manier waarop verdachten van terrorisme worden vervolgd bijdragen tot gevoelens van onrecht bij geveiseerde gemeenschappen. Een gelijkaardige link is gelegd met (de perceptie van) buitenproportioneel geweld tegen minderheden (BLACKWOOD, HOPKINS & REICHER, 2013) en werd in een onderzoek op sociale media een positieve correlatie vastgesteld tussen de mate waarin overheidsmaatregelen gepercipieerd worden als “anti-moslim” en steun voor IS. Auteurs zoals POWELL (2016) spreken daarom over “contraproductief contraterrorisme”. Ook in eigen land werden gelijkaardige kritische bemerkingen gemaakt over de mogelijke negatieve gevolgen van het huidige radicaliseringsbeleid (FADIL, RAGAZZI, & DE KONING, 2019; HENKENS & KASTIT, 2019; VERFAILLIE, DE KIMPE, & COOLS, 2019). Aangezien we weten uit het bestaande onderzoek naar de oorzaken van “radicalisering” dat ervaringen van onrecht in veel verhalen van gekende terroristen terugkomen, is het belangrijk dat een overheid en haar goedbedoelende vertegenwoordigers net dat zoveel mogelijk moet trachten te vermijden; het zou de lakmoesproef van elk beleidsinitiatief moeten zijn.

4. CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

Aangezien een grondige literatuurstudie over het fenomeen “radicalisering” ons leert dat er vooral heel weinig consensus is over grondoorzaken en triggers (SCHMID, 2013), kunnen we niet anders dan aanbevelen de vele bestaande beleidsinitiatieven opnieuw te bekijken. Zo maken te weinig van dergelijke initiatieven het juridisch cruciale onderscheid tussen radicale ideeën enerzijds en extremistisch geweld anderzijds. De weigering dat consequent te doen resulteert in veel grotere populaties van individuen die aan screening en controle worden onderworpen. Deze praktijk grenst aan de ongrondwettelijkheid. Een ander gevaar vinden we in de checklists met indicatoren van “radicalisering” die door sommige instanties en in sommige landen worden verspreid; deze checklists bevatten evenzeer waarschuwingen wat betreft bepaalde opinies of het dragen van religieuze kledij of attributen. We pleiten ervoor om het onderscheid tussen opinies en gewelddadige actie consequent te blijven maken. Uit het bestaande radicaliseringsonderzoek kunnen we weinig met zekerheid zeggen, maar het lijkt er sterk op dat gevoelens van onrecht een sterke drijfveer zijn bij een groot gedeelte van gekende terroristen. Een beleid dat erop gericht is om “radicalisering”

tegen te gaan doet er beter aan om dat beleid als billijk te laten overkomen bij de geviseerde gemeenschappen.

Dit heeft ook repercussies voor wat we *deradicalisering* en *preventie* van “radicalisering” zijn gaan noemen. In de definitie van HORGAN (2009) gebeurt “de-radicalisering” na het plegen van geweld en is “counter-radicalisering” preventief. Wat betreft deradicaliseringsprojecten kunnen we ons met VAN SAN (2018) afvragen of de effectiviteit ervan is aangetoond. Het *Radicalisation Awareness Network* publiceerde al in 2016 een kritisch rapport waarin werd aangegeven door praktijkmensen dat de meeste van deze programma’s niet geëvalueerd worden (Radicalisation Awareness Network, 2016). Meer nog, ze geven ootmoedig toe dat organisaties uit de preventiesector hun methodieken niet aanpassen aan dit specifieke thema maar als ware het *business-as-usual* met deze nieuwe thematiek aan de slag gaan. Het gebrek aan wetenschappelijk inzicht, gecombineerd met de definitionele vaagheid bij overheden op alle niveaus, heeft er tevens toe geleid dat sommige fondsen voor de- en counter-radicaliseringsprojecten in de handen van fraudeurs terechtkwamen (PETTINGER, 2017). Het is mogelijk dat sommige deradicaliseringspraktijken op individueel niveau (en alvast op de korte termijn) soms effectief is, zoals bijvoorbeeld in de veel oudere EXIT- en *disengagement*-projecten. Wel zijn we er, volgens SCHMID (2018), niet in geslaagd “deradicalisering” op groepsniveau te organiseren; de beschikbare methodieken in deradicaliseringsprogramma’s hebben weinig vat op groepsdynamieken (FEDDES, MANN, & DOOSJE, 2015). Het is, met andere woorden, hoog tijd om alle bestaande methodieken op het vlak van “deradicalisering” kritisch te evalueren én ze te vergelijken binnen de context van religieus én andere vormen van extremisme.

Een eerste manier om “deradicalisering” en preventie van “radicalisering” te onderscheiden, is door te kijken naar de geviseerde doelgroepen. Terwijl “deradicalisering” bij uitstek gebeurt na de feiten en bij individuen waarvan geweten is dat ze betrokken waren bij het plegen van extremistisch geweld of het plannen en/of uitvoeren van terreuraanslagen, weten we dat *niet* bij de *preventie*programma’s. Dat is problematisch om verschillende redenen. Eerst en vooral haalt het injecteren van een veiligheidslogica in het bredere preventiewerk de geloofwaardigheid van die projecten naar beneden. Het PREVENT-programma van het Verenigd Koninkrijk, bijvoorbeeld, “oscilleert op verwarrende wijze tussen het bestrijden van gewelddadig extremisme en het promoten van gemeenschapscohesie en ‘gedeelde waarden’” (RICHARDS, 2011: 143; onze vertaling). Volgens VIDINO (2010) resulteert het vermengen van deze twee strategieën onvermijdelijk tot het niet-behalen van beide. Tevens werkt het een situatie in de hand waarbij fondsen die zouden moeten dienen voor gemeenschapsvorming, in de beleving van betrokken gemeenschappen een geurtje krijgen van overheids-spionage. Zo ontstaat de mogelijkheid dat eerstelijnsprofessionals door hun betrokkenheid bij dergelijke projecten binnen de eigen gemeenschap hun credibiliteit verliezen.

Maar er is meer. De preventie van “radicalisering” houdt niet enkel in dat er geïnvesteerd wordt in sociaal werk of onderwijs. Meestal gaan zo’n initiatieven gepaard met het (soms heimelijk) screenen en blacklisten van individuen die door veiligheidsactoren als risicovol worden beschouwd. Deze worden na de initiële detectie wellicht ook intensief opgevolgd (zonder hun medeweten). De vragen die we hier kunnen stellen, zijn, met de kritische bespreking van het radicaliseringsonderzoek (*supra*) in het achterhoofd: hoe gaan we over tot de selectie van de doelgroep zonder te stigmatiseren? Welke methodologieën moeten we hiervoor inzetten? Hoe meten we het succes van de preventieprojecten aangezien ze over grote groepen en verdachte gemeenschappen worden uitgespreid? Als er geen wetenschappelijke consensus is over grondoorzaken en als er zelfs enige twijfel is of er wel een uniek

en afgebakend fenomeen als “radicalisering” bestaat, hoe gaan we dan over tot detectie en preventie? Conflicteert zo’n ingrijpen niet met de juridisch gewaarborgde vrijheid van gedachten? Is “counter-radicalisering” niet ook in strijd met de scheiding van kerk en staat, aangezien de staat uitspraken doet over een specifieke versie van de islam die als wenselijk wordt gezien? Deze vragen maken dat de preventie van “radicalisering” alvast op moreel (en juridisch) vlak een mijnenveld is. Over de haalbaarheid en wenselijkheid van de preventie van “radicalisering” zijn we kritisch. In preventiewerk in de brede zin moet dan weer geïnvesteerd worden omdat jongeren het waard zijn, en dus niet louter omwille van veiligheidsredenen. Verder vragen we aan beleidsmensen om stil te staan bij de repercussies van preventiebeleid in het kader van “radicalisering” voor de betrokken preventie-actoren, zoals bijvoorbeeld jeugdwerkers. Zo vrezen deze laatste dat het “gedeelde” beroepsgeheim van de Lokale Integratie Veiligheidscellen een ernstig gevaar betekent voor hun credibiliteit bij de jongeren waarmee ze werken.

De term “radicalisering”, stelden wij eerder vast, is om verschillende redenen problematisch. Vooral politici en journalisten, die een centrale plaats bekleden in het publieke debat, zouden de term beter vermijden en kiezen voor een van de alternatieven. Commentatoren doen er wat ons betreft beter aan om eerder te spreken over “radicalisme”, wat geen (gecontesteerd) proces beschrijft maar een toestand. Diezelfde commentatoren moeten zich hierbij bewust zijn dat er positieve en negatieve vormen van radicalisme bestaan. Het eerste betreft bijvoorbeeld een betekenisvolle zoektocht naar identiteit, spiritualiteit en zingeving of een engagement met politiek gedachtengoed of religie, het tweede wordt gekenmerkt door gevoelens van superioriteit en intolerantie, een gebrek aan zelfkritiek en humour. Daarbij is het essentieel om steeds het onderscheid te maken tussen “radicale” opinies enerzijds en de bereidheid geweld te plegen anderzijds. Zolang individuen geen geweld ondersteunen of (plannen) geweld (te) plegen, garandeert een rechtstaat hen de vrijheid extreme opinies te hebben.

Hieruit volgt dat we tegelijkertijd een herwaardering van de term “radicalisme” als politieke (of religieuze) gedrevenheid moeten bepleiten. Deze kan aansluiten bij de historische roots die ook en vooral buiten het extremisme of het plegen van geweld liggen. Zo verwees “radicaal” in de voorbije decennia en eeuwen naar revolutionaire groepen of bewegingen zoals de *Black Panther Movement* of separatistische terreurgroepen zoals ETA en IRA (COLAERT, 2017), maar ook naar de studentenacties van mei ’68 of politieke initiatieven of bewegingen; zo was er een linkse, antifascistische Radikale Partij in het België van de jaren 1930 of noemde Jean-Luc Dehaene zijn Globaal Plan ook wel een “radicaal crisisplan”. “Radicalisme” daagt de legitimiteit uit van bestaande normen en het gevoerde beleid maar dat leidt niet inherent tot geweld. “Radicalisme” kan verwijzen naar het streven naar sociale en politieke verandering; het is een innoverende sociale kracht, een politieke actie die afwijkt van de norm of het status quo (DELLA PORTA & LAFREE, 2012). Er is in die zin dan ook een sterke parallel met de factoren “onrecht” en “grievens” die vaak terugkeren in het grondoorzaken-onderzoek. Grievens als gevolg van onrecht kunnen een legitieme voedingsbodem zijn voor woede, verontwaardiging en een radicale, politieke stellingname. Het is ook om die reden dat de politieke oproep tot “deradicalisering” van bepaalde gemeenschappen zo wraakroepend kan zijn: de grievens worden niet serieus genomen en het politieke *agency* en het recht tot verontwaardiging wordt hen ontnomen.

VAN BOUCHAUTE, VANHOVE, GÖRGÖZ, DEBAENE en KERGER (2018) stellen voor om de term “politiek geweld” te gebruiken. Deze beklemtoont hoe net de bereidheid tot het plegen van geweld het centrale punt van de discussie behoort te zijn. De term verwijst ook naar elke vorm van

religieus of politiek geïnspireerd geweld. Verder kiezen de auteurs voor de term aangezien deze, in tegenstelling tot “radicalisering”, ook kan verwijzen naar geweld gepleegd door statelijke actoren⁵. Deze terminologische keuze komt tegemoet aan de kritiek van SCHMID (2013) over hoe de term “radicalisering” collectieve verantwoordelijkheden verdonkeremaant. Het is onze aanbeveling aan beleidsmensen om “radicalisering” te bekijken in de bredere context van maatschappelijke transitie. Daarbij moet ook duidelijker worden erkend dat bepaalde beleidskeuzes, uitspraken van politici of de werkwijze van veiligheidsactoren een belangrijke rol kunnen spelen in het tot stand brengen van dergelijke fenomenen.

Tot slot willen we blijven beklemtonen dat een vage en rekbare notie “radicalisering” gevaarlijk is. Het geeft een overheid en veiligheidsdiensten verregaande bevoegdheden in het opsporen van mensen met “radicale” religieuze of politieke overtuigingen *vooraleer* ze iets onwettelijks hebben gedaan. Zolang een term zoals “radicalisering” wordt gebruikt—een term die dus niet enkel verwijst naar het voorbereiden of plegen van terroristisch geweld maar ook naar individuen met extreme opinies—zal een overheid en haar veiligheidsactoren het ook legitiem vinden om middels grootschalige bewaking en datascreenings op het internet kwetsbare, “radicaliseerbare” individuen en groepen te indentificeren en categoriseren (BANDYOPADHYAY & SANDLER, 2011; POWELL, 2016). Daardoor komen volledige groepen ten onrechte in het vizier en ontdekken individuen dat ze op ontransparante manier op een “zwarte lijst” terechtkwamen. Omwille van die reden stelde Vlaams Vredesinstituut-directeur Elke Devroe recent op een studiedag dat we de term “radicalisering” moeten verbannen uit het politieke en wetenschappelijke lexicon en het in de plaats moeten hebben over het voorbereiden en uitvoeren van terroristische aanslagen. Deze woordkeuze maakt duidelijk tot waar de discretionaire ruimte van inlichtingen- en veiligheidsdiensten reikt.

DANK

De auteurs wensen Jogchum Vrielink en de anonieme reviewers te bedanken voor hun opmerkingen en advies bij eerdere versies van dit manuscript. Verder willen we graag onze collega's in het CONRAD-project Ivo Aertsen, Marie Figoureux, Farid Nagui, Baldwin Van Gorp en Abdel Zouzoula bedanken.

REFERENTIES

- AIVD (2004). *Van Dawa tot Jihad: De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*. Den Haag: AIVD.
- ALONSO, R., BJØRGO, T., DELLA PORTA, D., COOLSAET, R., KHOSROKHAVAR, F., LOHKLER, R., RANSTORP, M., REINARES, F., SCHMID, A. P., SILKE, A., TAARNBY, M., & DE VRIES, G. (2008). *Radicalisation processes leading to acts of terrorism, a concise report prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation*. Brussels: European Commission.
- ALY, A., & STRIEGHER, J.-L. (2012). Examining the role of religion in radicalization to violent Islamist extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 35(12), 849–862.

5 De term toont ook de inherente morele ambiguïteit van het fenomeen, wetende dat heel wat maatschappelijke veranderingen niet zonder slag of stoot zijn gegaan en soms gepaard gingen met geweld. In die zin is toenmalige buitenland minister Didier Reynders' uitspraak in 2013 betekenisvol wanneer hij het onderscheid maakt tussen terroristen in Syrië en “die jongeren die, misschien uit idealisme, gaan werken in humanitaire organisaties of vechten aan de zijde van het Syrische Bevrijdingsleger: voor hen gaan we misschien een monument oprichten als helden van de revolutie” (Belga News, 2013). In de jaren die erop volgden verdween het label van de idealistische held helemaal en sprak men nog louter over de “geradicaliseerde” strijder en de terrorist. Men kan zich evenwel afvragen of de identiteit van de jongeren en jongvolwassenen in kwestie niet dezelfde was en enkel het label werd vervangen.

- BANDYOPADHYAY, S., & SANDLER, T. (2011). The Interplay Between Preemptive and Defensive Counterterrorism Measures: A Two-stage Game. *Economica*, 78(311), 546–564.
- BARTLETT, J. (2010). *From suspects to citizens: Preventing violent extremism in a big society*. London: Demos.
- Belga News. (2013, April 26). Didier Reynders veut “suivre à la trace” les Belges revenus de Syrie. *Rtbf.Be*. https://www.rtbf.be/info/belgique/detail_didier-reynders-veut-suivre-a-la-trace-les-belges-revenus-de-syrie?id=7981642
- BLACKWOOD, L., HOPKINS, N., & REICHER, S. (2013). I know who I am, but who do they think I am? Muslim perspectives on encounters with airport authorities. *Ethnic and Racial Studies*, 36(6), 1090–1108.
- BRION, F., & GUITTET, E.-P. (2018). Prevention of radicalisation in Molenbeek. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain.
- COLAERT, L. (2017). “Deradicalisering”, wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid. Brussels: Vlaams Vredesinstituut.
- DE BACKER, M. (2017). *Young people, public space and identity: A more-than-representational ethnography of hanging out in Brussels*. Brussels: Vrije Universiteit Brussel.
- DE BACKER, M. (2018). Regimes of visibility: Hanging out in Brussels’ public spaces. *Space and Culture*, 22(3), 308–320.
- DE BACKER, M., AERTSEN, I., BOUSETTA, H., CLAES, E., DETHIER, M., FIGOUREUX, M., FLACHET, T., MOUSTATINE, A., VAN GORP, B., NAGUI, F., & ZOUZOULA, A. (2019). *CONRAD – Constructive analysis on the attitudes, policies and programmes that relate to radicalisation*. Leuven: KU Leuven.
- DE BIE, J. L. (2016). Involvement mechanisms of jihadist networks. *Perspectives on Terrorism*, 10(5), 22–41.
- DELLA PORTA, D., & LAFREE, G. (2012). Guest editorial: Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence (IICV)*, 6(1), 4–10.
- FADIL, N., RAGAZZI, F., & DE KONING, M. (2019). *Radicalization in Belgium and the Netherlands: Critical Perspectives on Violence and Security*. London: Bloomsbury Publishing.
- FEDDES, A. R., MANN, L., & DOOSJE, B. (2015). Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: A longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(7), 400–411.
- FIGOUREUX, M., & VAN GORP, B. (2020). The framing of radicalization in the Belgian social debate: A contagious threat or youthful naivety? *Critical Studies on Terrorism*. Published online at <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17539153.2020.1714415>
- FOUCAULT, M. (1971). *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard.
- FOUCAULT, M. (1975). *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- FRAIHI, H., & DEWOLF, L. (2016). *En immersion à Molenbeek*. Paris: La Différence.
- GIELEN, A.-J. (2008). *Radicalisering en identiteit: Radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- GROPPi, M. (2017). An empirical analysis of causes of Islamist radicalisation: Italian case study. *Perspectives on Terrorism*, 11(1), 68–76.
- GUNNING, J., & JACKSON, R. (2011). What’s so ‘religious’ about ‘religious terrorism’?: Critical Studies on Terrorism: *Critical Studies on Terrorism*, 4(3), 369–388.
- HALLICH, B., & DOOSJE, B. (2017). *DIAMANT-plus. Een methodiek voor de-radicalisering en vergroting van weerbaarheid tegen extremistische invloeden. Een pilotstudie naar de interventie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- HEATH-KELLY, C. (2013). Counter-Terrorism and the Counterfactual: Producing the ‘Radicalisation’ Discourse and the UK PREVENT Strategy. *The British Journal of Politics and International Relations*, 15(3), 394–415.
- HENKENS, N., & KASTIT, I. (2019). *Het deradicaliseringsbeleid anders bekeken: Radicaal voor kinderrechten*. Brussel: Uit De Marge.

- HORGAN, J. (2009). *Walking Away from Terrorism* (1 edition). New York/London: Routledge.
- KHOSROKHAVER, F. (2018). *Le nouveau jihad en Occident*. Paris: Robert Laffont.
- LAKHANI, S. (2012). Preventing violent extremism: Perceptions of policy from grassroots and communities. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 51(2), 190–206.
- McKEE, K. (2009). Post-Foucauldian governmentality: What does it offer critical social policy analysis? *Critical Social Policy*, 29(3), 465–486.
- NEUMANN, P. R. (2008). *Introduction. Perspectives on radicalisation and political violence*. London: ICSR.
- PATEL, F. (2011). *Rethinking radicalization*. New York: Brennan Center for Justice.
- PERLIGER, A., & MILTON, D. (2016). *From cradle to grave: The lifecycle of foreign fighters in Iraq and Syria*. West Point: US Military Academy-Combating Terrorism Center.
- PETTINGER, T. (2017). De-radicalization and counter-radicalization: valuable tools combating violent extremism, or harmful methods of subjugation? *Journal for Deradicalization*, 12, 1–59.
- POWELL, L. (2016). Counter-productive counter-terrorism. How is the dysfunctional discourse of Prevent failing to restrain radicalisation? *Journal for Deradicalization*, 8, 46–99.
- RABASA, A., PETTYJOHN, S., GHEZ, J., & BOUCEK, C. (2010). *Deradicalizing Islamist extremists*. Santa Monica: RAND.
- RABASA, A., GORDON, J. I., CHALK, P., GRANT, A. K., McMAHON, K. S., PEZARD, S., MILNE, C. R., UCKO, D., & ZIMMERMAN, S. R. (2011). *From Insurgency to Stability: Volume II: Insights from Selected Case Studies*. Santa Monica: RAND.
- Radicalisation Awareness Network. (2016). *Radicalisation research gap analysis*. Brussels: European Commission. Available at https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/docs/pages/201612_radicalisation_research_gap_analysis_en.pdf
- RICHARDS, A. (2011). The problem with 'radicalization': The remit of 'Prevent' and the need to refocus on terrorism in the UK. *International Affairs*, 87(1), 143–152.
- SCHMID, A. P. (2013). Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: A conceptual discussion and literature review. Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism.
- SCHMID, A. P. (2018). *Reflecting on: radicalisation, de-radicalisation and counter-radicalisation*. Available at <https://icct.nl/publication/reflecting-on-radicalisation-de-radicalisation-and-counter-radicalisation/>
- THOMAS, P. (2017). Changing experiences of responsabilisation and contestation within counter-terrorism policies: The British Prevent experience. *Policy & Politics*, 45(3), 305–321.
- VAN BOUCHAUTE, B., VANHOVE, T., GÖRGÖZ, R., DEBAENE, R., & KERGER, D. (2018). *Deradicalisering als uitdaging voor het jeugdwereldwerk*. Gent: Artevelde Hogeschool.
- VAN SAN, M. (2018). *De onvoorspelbare terrorist. Het "magisch denken" over preventie van radicalisering en de mogelijkheden tot deradicalisering*. Brussels: Itinera Institute.
- VAN TENDERLOO, H. (2019). 'Mijn broer was een doodgewone 17-jarige jongen, niet het typische Brussels-Arabische boefje voor wie men hem wegzet.' *De Morgen*. <https://www.demorgen.be/nieuws/mijn-broer-was-een-doodgewone-17-jarige-jongen-niet-het-typische-brussels-arabische-boefje-voor-wie-men-hem-wegzet-bbdc9489/>
- VENHAUS, J. M. (2010). *Looking for a fight: Why youth join al-Qaeda and how to prevent it*. Carlisle Barracks, PA: Army War College.
- VERFAILLIE, K., DE KIMPE, S., & COOLS, M. (2019). Counterterrorism policing and the prevention paradox. In N. CLYCO, C. TEMMERMAN, R. VANHEULE, R. VAN CAUDENBERG, & S. RAVN (Eds.), *Radicalisation, a marginal phenomenon or a mirror to society?* (pp. 193–214). Leuven: Leuven University Press.
- VIDINO, L. (2010). *Countering radicalization in America*. Washington: United States Institute of Peace.